

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

ШАВКАТ РАҲМАТУЛЛАЕВ

**ТИЛ ҚУРИЛИШИНИНГ
АСОСИЙ БИРЛИКЛАРИ**
(талаба, тадқиқотчи, аспирантлар учун қўлланма)

**Тошкент
“Университет”
2002**

Қўлланма университет ўзбек филологияси факультети тил гуруҳи талабалари учун ёзилди. Унда тил, лисон ва нутқ, тил бирлиги, лисоний бирлик ҳамда нутқий бирлик ҳақида, тил қурилишининг асосий бирликлари, тил қурилишининг асосий босқичлари, уларни ўрганувчи соҳалар ҳақида бирламчи энг зарур маълумот берилди.

Қўлланмадан илмий тадқиқот билан шуғулланувчи ёш мутахассислар ва аспирантлар ҳам фойдаланади.

Тақризчи: филология фанлари доктори,
профессор Ҳамидулла Дадабоев

ШАВКАТ РАҲМАТУЛЛАЕВ

**ТИЛ ҚУРИЛИШИНИНГ АСОСИЙ
БИРЛИКЛАРИ**

(талаба, тадқиқотчи, аспирантлар учун қўлланма)

Муҳаррир З.Ахмеджанова

Босишга рухсат этилди 26.07.02 й. Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$. Тезкор босма усулида босилди. Нашриёт ҳисоб табоғи 2,0. Шартли босма табоғи 2,9. Адади 100 нусха. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № 275

“Университет” нашриёти. Тошкент - 700174. Талабалар шаҳарчаси, Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ, маъмурий бино.

ЎзМУ босмаҳонасида босилди.

© “Университет” нашриёти - 2002

КИРИШ

Олий ўқув юртларида тилшуносликдан маълумот “Тилшуносликка кириш”, “Умумий тилшунослик” ўқув фанларида берилади. “Умумий тилшунослик” фани (Бу фанни асли “Тилшунослик назарияси” деб номлаш маъқулроқ) “Тил назарияси” ва “Тилшунослик методлари” қисмларидан иборат (Учинчи қисм сифатида “Тилшунослик тарихи” ҳам киритилади, аслида эса уни мустақил фан сифатида ўқитиш маъқул).

“Тил назарияси” қисмида асосан қўйидаги мураккаб масалалар ўрганилади ва баён қилинади:

- 1) тилшуносликнинг ўрганиш объектини белгилаш, бу объектни ёндош ҳодисалардан ажратиш;
- 2) тилнинг вазифаларини ва ташқи алоқаларини белгилаш;
- 3) тил қурилишига тузум сифатида ёндашиб, асосий тил бирликларини аниқлаш, уларга лисон ва нутқ муносабатидан келиб чиқиб лисоний бирликлар ва нутқий бирликлар сифатида баҳо бериш, тил қурилишининг босқичларини ва уларни ўрганувчи соҳаларни белгилаш;
- 4) тилнинг тарихий тараққиёти қонунларини, ички ва ташқи тараққиёт омилларини ўрганиш;
- 5) тилларга хос турли белги-хусусиятларни аниқлаш, буларни умумлаштириш асосида дунё тилларининг турли таснифларини яратиш ва бошқалар.

ТИЛ. ЛИСОН ВА НУТҚ

Тил – табиий йўсинда вужудга келган мураккаб ижтимоий ҳодиса. Тилшунослик ана шу мураккаб ижтимоий ҳодисани ўрганади ва ўргатади.

Тилшунос олдида турган энг биринчи масала тил сўзини қандай тушунишдан бошланади. Тил кишилар орасидаги энг муҳим алоқа-аралашув курали дейилади. Бу таъриф – лингвистик таъриф эмас, фалсафий таъриф. Тилшунослик нуқтаи назаридан ёндашилса, тил сўзини икки хил мундарижа билан ишлатиш мавжудлиги кўринади: 1) ижтимоий ҳодиса бир бутун ҳолда тушунилади, 2) ижтимоий ҳодисанинг нутққа зид қўйиладиган ҳолатигина тушунилади. Демак, тил деганда бутунни ҳам (нутқни қамраб олган ҳолда), қисмини ҳам (нутқни қамраб олмаган ҳолда) тушуниш мавжуд. Тил сўзини бундай икки хил мундарижа билан ишлатиш бир қанча миллий тилшуносликларда мавжуд ва уни бартараф қилиш ҳаракати бор. Масалан, тил сўзини бутуннинг номи сифатида саклаб, нутққа зидланувчи ҳодисани лисон деб аташ мумкин¹.

---

¹ Лисон сўзи арабча бўлиб, “тил” маъносини англатади. Бу сўздан нутққа зид қўйиладиган ҳодисани атовчи термин сифатида фойдаланилди.

Лисон – кишининг мясида, мянинг тил хотираси қисмида мавжуд ҳодисалар (тил хотирасидаги бойлик) ва уларни ишлатиш қоидалари.

Нутқ – мяда, тил хотирасида мавжуд ҳодисалардан ва уларни ишлатиш қоидаларидан фойдаланиш жараёни ва шу жараённинг ҳосиласи (Нутқ жараёнининг ҳосиласи текст – матн деб юриталади).

Демак, тил ҳодисаларига икки нуқтайи назардан – лисон нуқтайи назаридан ва нутқ нуқтайи назаридан баҳо берилади, шу асосда тил бирликлари лисоний бирликлар ва нутқий бирликлар деб фарқланади.

ТИЛ БИРЛИКЛАРИНИНГ АДАБИЁТЛАРДАГИ ТАЛҚИНИ

Тил бирликлари адабиётларда турлича талқин қилинади. Бу хусусдаги фикрлар тараққиёти асосан қуйидагича:

1. 1953- йилда чоп этилган “Рус тили грамматикаси”да ушбу масалага алоҳида эътибор берилган, “Асосий тил бирликлари” сарлавҳаси остида қуйидаги ҳодисалар тубандаги тартибда қисқача изоҳланган: гап, бирикма, сўз, морфема, бўғин, нутқ товуши ёки фонема.¹ Ушбу академграмматиканинг 1952- йилги нашрида² “Нутқ қуйидагиларга бўлинади” дейилиб, юкорида тилга олинган ҳодисалардан ташқари, гап билан бирикма оралиғида синтагма ҳам келтирилган эди, 1953- йил нашрида бу ҳодиса ҳақида фикр юритилмаган, бир йил оралиғида авторларнинг фикри ўзгарган.

Бундан қатъий назар, авторлар нутқдан лисонга томон бориш, бутунни қисмларга ажратиш, яъни анализ йўлини танлаган.

2. А.А.Реформатский “элементы структуры языка” деб тўрт ҳодисани кўрсатади: 1) нутқ товуши (аниқроғи: фонема), 2) сўз ўзаги (умуман: морфема), 3) сўз, 4) гап³. Олим ўз фикрини ноёб бир мисол билан асослайди: нутқ товушини (фонемани) (*i*) тарзида, шу товушнинг ўзи билан ифодаланган сўз ўзагини (морфемани) *i*-тарзида, сўзни *i* тарзида, гапни эса *I* тарзида ёзиб кўрсатади. Шундан кейин “Больше в языке ничего не бывает и не может быть” деган қатъий фикрни айтади⁴. Демак, А.А.Реформатский, “Академграмматика–53”дан фарқли ҳолда, бирикма ва бўғинни тил қурилишининг элементлари деб қарамайди. Олим бирикма ва бўғинни тил ҳодисалари сифатида инкор этмайди: асарининг 189- – 192- бетларида бўғинни, 325- – 330- бетларида синтагма термини билан атаган ҳолда бирикмани тасвирлаган; лекин бирикмани ва бўғинни тил элементлари қаторига киритмаган. Афсуски, бундай ёндашишнинг сабаблари айтилмаган. Бўғин тил қурилишининг элементи деб

¹ Грамматика русского языка. I. Изд. АН. -М.:1953, 9-12 (Ушбу қисмининг авторлари - Л.В.Щерба ва В.В.Виноградов).

² Грамматика русского языка. I. Изд. АН. -М.: 1952, 8.

³ Реформатский А.А. Введение в языковедение. “Просвещение” -М.: 1967, 28.

⁴ Юкоридаги асар, 29.

қаралмаслигини англаш қийин эмас: моҳияти жиҳатидан бўгин нукт товушининг ўзи, ундан алоҳида, фарқли моҳиятга эга эмас. Тўғри, бўгин нукт товуши билан миқдоран тенг келиши ҳам, келмаслиги ҳам мумкин (А.А.Реформатский мисолида бўгин билан нукт товуши тенг келиб турибди: (*i*) айни вақтда бўгин ҳам); олим ишлаб чиқарган элемент терминининг ўзида биринчи бўгин бир товуш билан, иккинчи бўгин икки товуш билан, учинчи бўгин тўрт товуш билан ифодаланган. Бўгин таркибида неча товуш бўлишидан қатъий назар, улар моҳият жиҳатидан нукт товушилигича қолади.

Айтилганлар асосида бўгин диққат-эйтиборга лойиқ ҳодиса эмас деган хулоса чиқармаслик керак. Чунки тиллар (тил оилалари) ўзаро лексемаларнинг, лексемашаклларнинг бўгин тузилишига кўра фарқли белги-хусусиятларга эга. Масалан, туркий тилларда, шу жумладан ўзбек тилида, лексеманинг бошланишида (демак, бўгин бошида) икки овоздор, овозли ёки шовқин товуш кетма-кет келмайди; кўп бўгинли лексемаларнинг, лексемашаклларнинг бўгинларга ажратилишида ҳам ўзига хос жиҳатлар мавжуд ва ҳоказо. А.А.Реформатскийнинг нуктайи назари буларни рад этмайди, фақат бўгин тил қурилишининг элементи статусига эга эмаслигигина назарда тутилади.

Бирикмани (синтагмани) тил қурилишининг элементи сифатида қарамаганига А.А.Реформатский танлаган мисол сабаб бўлган деб тушуниш мумкин.

А.А.Реформатский бундай “ғалати” мисолни тил қурилишининг элементлари орасидаги фарқ миқдорий эмас, балки сифатий эканини очик-ойдин намоиш этиш учун танлаганини таъкидлайди.¹ Олим ўзи келтирган мисол асосида тил қурилиши элементлари орасидаги миқдорий фарқни инкор этганига кўшилиб бўлмайди. Саналган тўрт ҳодисанинг (*i*), *i-*, *i*, *l* шаклида ёзиб кўрсатилишидаёқ улар ўзаро миқдорий фарқларга эга эканлиги тасдиқланиб турибди: *i*-каби ёзиш билан бу элемент қисмга тенглиги, қандайдир қисми олиши, *i* каби ёзиш билан бу элемент *i*-элементига ниманидир қўшиш билан ҳосил бўлиши, бутунга тенглиги таъкидланган. Демак, бу ерда қисм ва бутун муносабати, бошқача айтсак, миқдорий фарқ мавжуд. Хуллас, тил қурилишининг элементлари деб саналган тўрт ҳодиса орасида фарқланиш айни вақтда ҳам сифат, ҳам миқдор жиҳатидан мавжудлигини тан олиш лозим.

Юқорида тилга олинган икки адабиётни қиёсласак, биринчи манбада нуктдан лисонга борилганини, анализ усули билан иш тутилганини, иккинчи манбада лисондан нуктқа борилганини, синтез усулига асосланганини кўрамиз. Ҳар икки усул ўз ўрнида тўғри, лекин нукт фаолияти синтезга асосланади, шунга кўра иккинчи манбада танланган усулни бу ўринда устун қўйиш мумкин.

3. Юқорида тасвирланган ҳар икки адабиётда ҳодисалар биринкетин саналади ҳолос. Анализга ёки синтезга асосланишдан қатъий

¹ Реформатский А.А. Юқоридаги асар, 29.

назар, ҳодисаларни санаш билан чекланиш етарли эмас. А.И.Смирницкийнинг ёндашуви юқоридаги икки ёндашувдан кескин фаркланади.

А.И.Смирницкий асаранда тил ҳодисалари маълум белги-хусусиятларига қараб гуруҳланади. Бу ерда дастлаб товуш (нутқ товуши) бошқа ҳодисалардан ажратилади ва “тилнинг қурилиш бирлиги, тўғрироғи– тил бирликларининг қурилиш бирлиги” деб баҳоланади.¹ Нутқ товуши, фонема тил бирлиги бўла олмаслиги, чунки улар ўзича маъно билдирмаслиги, тил бирликлари учун моддий қобик бўлибгина хизмат қилиши таъкидланади.²

Тил бирлиги бўлиш учун эса бундай бирлик, биринчидан, товуш қобиғига 1 эга бўлиши ва маълум маънони билдириши, иккинчидан, маълум маъно маълум товуш қобиғига тилда (тил хотирасида) бириктирилган бўлиши, нутққа тилдан тайёр ҳолда олиб ишлатилиши лозим.³ Ана шундай бирликлар сифатида А.И.Смирницкий “тилнинг лексик бирликлари” номи билан сўзни (“отдельное слово”) ва бундай сўз таркибига қирувчи морфемаларни кўрсатади.⁴ Булардан ташқари, нутқда тузилмай, балки тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлган фразеологик бирлик, таркибли термин каби муқарраб қурилишли бирликларни ҳам тил бирликлари қаторига қўйиш лозимлигини айтади.⁵

Сўзларнинг эркин бирикмалари, шу жумладан гаплар тил бирлиги бўла олмаслигини, чунки булар бевосита нутқнинг ўзида юзага келишини алоҳида таъкидлайди.⁶

Сўзни мисол сифатида келтириб, таркибли бирликларда, товуш қобиғига эга бирликлардан ташқари, уларни тузиш формулалари ҳам мавжуд бўлиб, бундай ф 1 ормулалар ҳам тил бирлиги деб қаралишини айтади.⁷

Хуллас, А.И.Смирницкий асаранда тил ҳодисалари бирин-кетин саналмай, қуйидагича таснифланган: 1) тил бирликларининг қурилиш бирлиги: нутқ товуши; 2) тил бирликлари: а) сўз, б) айрим морфемалар, в) фразеологик бирлик, таркибли термин, г) формулалар; 3) тил бирликлари бўла олмайдиган ҳодисалар (нимагадир “нутқ бирлиги” терминини ишлатмаган): сўзларнинг эркин бирикмалари (шу жумладан гап). Демак, А.И.Смирницкий тил қурилишига тузум (система) сифатида ёндашган, тил ҳодисаларини ўзаро алоқада, боғланишда олиб баҳолаган, шу асосда чуқур илмий тасниф яратган.

4. В.И.Кодуховнинг фикрича, тил бирликларини бажарадиган вазифасига кўра уч турга: номинатив, коммуникатив, қурилиш бирликларига ажратиш керак.⁸

¹ Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. -М: 1956, 14.

² Юқоридаги асар, 13.

³ Юқоридаги асар, 13.

⁴ Юқоридаги асар, 16.

⁵ Юқоридаги асар, 16.

⁶ Юқоридаги асар, 14.

⁷ Юқоридаги асар, 19.

⁸ Кодухов В.И. Введение в языкознание. -М: 1979, 105.

Олим тилнинг асосий номинатив бирлиги деб сўзни келтиради, кавслар ичида бу бирликни лексема деб ҳам номлайди; асарининг 184- бетида эса сўз термини билан лексема термини тенг келавер-маслигини, **в, бы** сўз-у, лекин лексема эмаслигини айтади, лексема термини билан номинатив бирликкина номланишини таъкидлайди. Худди шу йилда нашр қилинган “Русский язык. Энциклопедия” китобига ёзган мақоласида, сўздан (лексемадан) ташқари, таркибли номинатив бирликлар ҳам мавжудлигини айтиб, фразеологизм, таркибли термин, таркибли номларни (наименование) ҳам тилга олади ва ҳар бирига мисол келтиради.¹

Тилнинг коммуникатив бирлиги деб гапни, унинг синтактик намунасини (“синтаксический образец”) айтади². “Русский язык” китобидаги мақоласида бу бирликни гап термини билан атаб, “гапнинг синтактик намунаси” изоҳини бу ерда эмас, учинчи тур деб ажратган бирликлари – қурилиш бирликлари (строевые единицы) қаторида гап модели деб келтиради.³

Тилнинг қурилиш бирликлари деб фонема, морфема, сўз формалари (формы слов), бирикма формалари (формы словосочетаний) ҳодисаларини санайди.⁴ “Русский язык” китобидаги мақоласида нимагадир сўз формасини тушириб қолдирган, “сўз яшаш моделини” қўшган. “формы словосочетаний” ўрнига “модели словосочетаний и предложений”ни берган.⁵ Бир йил давомида шу қадар кўп ўзгаришларнинг киритилиши олимнинг тил бирликлари ҳақидаги қарашлари ҳалли муқимлашмаганидан дарак беради.

Умуман, тил бирликларини бундай уч турга ажратишнинг асослари тўғри эмас: номинатив ва коммуникатив бирликлар деб ажратишнинг асоси аниқ айтилмаган; маълумки, бундай номлаш асосида тушунча англатиш ва фикр ифодалаш ётади; демак, номинатив бирлик предикативлик белгисини олиб, коммуникатив бирликка айланиши мумкин. Бунинг устига учинчи тур бирликлар қаторида гап моделининг таъкидланиши “коммуникатив бирлик” деб ажратишни пучайтириб қўяди.

Қурилиш бирликлари деб фонема ва морфеманинг кўрсатилиши тўғри; лекин қурилиш бирлиги бўлиш лексемага ҳам ҳос экани шубҳасиз; буни олимнинг “модели словообразования” деб ажратган бирлиги ҳам тасдиқлаб турибди. Асли қурилиш бирлиги бўлиб фонема, лексема, морфема хизмат қилади; қоллиларни суперсегмент бирликлар сифатида қурилиш бирликлари деб қараш асосли эмас: булар “тузиш қолиплари” ҳолос.

¹ Русский язык. Энциклопедия. -М: 1979, 80.

² Кодухов В.И. Введение..., 105.

³ Русский язык..., 80.

⁴ Кодухов В.И. Введение...,105

⁵ Русский язык ...,80.

Хуллас, В.И.Кодухов тил бирликларини бир бутун тузум сифатида баҳолашга ҳаракат қилган, лекин таснифлаши ва ҳодисаларни санаши асосли эмас.

5. В.М.Солнцев ўзининг “Лингвистический энциклопедический словарь”га ёзган мақоласида (“Советская энциклопедия”.-М: 1990, 149, 150) тил бирликларини тил қурилишининг турли вазифа ва маънога эга элементлари деб таърифлаш билан бошлайди. Тил бирликлари материал бирликлар, нисбий-материал (“относительно-материальные”) бирликлар ва маъно бирликлари (“единицы значения”) деб учга гуруҳланишини айтади.

Материал бирликлар доимий товуш қобиғига эга бўлиши таъкидланиб, “фонема, морфема, сўз, гап ва бошқалар” деб саналади. Кўринадики, “материал бирлик” термини “сегмент бирлик” термини ўрнига ишлатилган. Фонема, морфема сегмент (“материал”) бирлик экани шубҳасиз, лекин сўз ва гап материал бирликлар сифатида ноаниқ изоҳланган. Булар “нисбий-материал бирликлар” қаторида ҳам тилга олинди, ўзгарувчан товуш қобиғига эга бўлиши айтилади, бунда сўз, бирикма, гап тузиш модели кўзда тутилиши таъкидланади.

Аввало, тил ҳодисаларини бундай икки хил санашда мутаносиблик йўқ: бирикма фақат иккинчи тур бирликлар қаторидагина келтирилади. Иккинчидан, айна бир тил ҳодисасининг икки ҳолати бошқа-бошқа, алоҳида тил бирлиги – материал бирлик ва нисбий-материал бирлик деб қаралган, бир тил бирлиги сунъий равишда икки тил бирлигига парчаланган.

Асли нисбий-материал бирлик деб таъкидланган тил ҳодисаларига ўзгарувчан товуш қобиғи хос дейиш нотўғри: булар тузиш моделлари сифатида ўз товуш қобиғига эга эмас, шунинг учун ҳам улар суперсегмент бирликлар дейилади.

Материал бирлик сифатида фонема ва морфема қаторига лексема ҳам қўшиш лозим: ана шу материал бирликлардан фойдаланиб маълум қолиплар асосида ҳосил қилинадиган бирликларни иккиламчи, тузма бирликлар деб баҳолаш тўғри. Барча тил бирликларига лисон ва нутқ зидланишига кўра ёндашувда сўз, бирикма, гап бирликларининг лисоний бирлик ва нутқий бирлик ҳолати фарқланади, нутқий ҳолатида булар лексема, морфема билан тўлдирилиб, материал (товуш қобиғи олган) бирлик ҳолатига эга бўлади.

Хуллас, материал бирлик деб лексема ва морфема таъкидланиши лозим; сўз ва гап лексема ва морфема асосида тузиладиган бирликлар сифатида материал бирликлар қаторига киритилмаслиги керак, лисон ва нутқ зидланиши асосида бошқача баҳоланиши тўғри.

Алоҳида, учинчи тур сифатида “маъно бирликлари”нинг ажратилгани ўзини оқламайди: маъно (идеал) томони материал бирликларнинг мазмун жиҳатига тенглиги ва бундай тил бирликларидан ташқарида мавжуд бўла олмаслигини В.М.Солнцевнинг ўзи ҳам махсус таъкидлайди. Маъно бирлигининг “масалан, сема” деб таъкидланиши

хам ноўрин, чунки тил бирлигининг мазмун жиҳати кўпчилик олимлар томонидан семема термини билан номланади, сема эса семема таркибидаги маъно узвининг номи сифатида ишлатилади.

Материал бирликлар бир жиҳатли (“односторонние”) ва икки жиҳатли (“двусторонние”) деб ажратилади; биринчи гуруҳга фонема ва бўғин киритилади. Кўринадики, В.М.Солнцев тил товушини тил бирликлари қаторига киритмайди, бирламчи тил бирлиги деб фонемани тушунади. Бўғинни алоҳида тил бирлиги деб келтириши тилшуносликда тан олинган фикрга зид: бўғин ўз мавқеига эга алоҳида тил бирлиги эмас, балки якка ёки бир неча фонемага тенг, сегмент тил бирлигининг талаффуз хусусиятига кўра ажратиладиган таркибий қисми.

Айрим ишларда икки жиҳатли тил бирликлари ифода жиҳатининг ўзини ажратиб олиб, тил бирлиги деб баҳолашнинг мавжудлигини, бунинг учун махсус терминлар ҳам яратилганини: морфеманинг товуш қобиғи “сонема” деб, сўзнинг товуш қобиғи эса “номема” деб номланганини таъкидлайди; афсуски, бундай ёндашувга ўз муносабатини очик билдирмайди.

Икки жиҳатли тил бирлигининг ифода жиҳатини алоҳида термин билан аташ мумкин, лекин тил бирлигининг узвий қисмини – ифода жиҳатини мустақил тил бирлиги даражасига кўтариш ўзини оқламайди. Тўғри, тил таракқиётида тил бирлигининг ифода жиҳати ўз қонун-қоидаси асосида, мазмун жиҳати эса ўз қонун-қоидаси асосида ўзгаради, демак, булар нисбий мустақилликка эга; лекин, барибир, ушбу икки жиҳат биргаликдагина тил бирлигига тенг бўлишини унутмаслик керак.

Материал бирликларга вариант-инвариантлик хос эканини, айни бир тил бирлиги турли вариантларда – реал талаффуз бирликлари сифатида мавжуд бўлишини, тил бирликларига хос инвариант-вариант ҳолати махсус терминлар билан номланишини айтади: тил бирликлари инвариант сифатида фонема, морфема, лексема каби терминлар билан, вариантлар сифатида эса фон, аллофон, морф, алломорф каби терминлар билан номланишини таъкидлайди; биринчи қатор терминлар “эмик терминлар қатори”, иккинчи қатор терминлар эса “этик терминлар қатори” дейилишини ҳам айтиб ўтади. Шу асосда “эмик тил бирликлари”, “этик тил бирликлари” деган тушунчани ҳам келтиргани тўғри эмас, чунки шу ернинг ўзидаёқ эмик ва этик бирликлар тил қурилишининг айни бир босқичига мансуб бўлишини махсус таъкидлайди. Демак, эмик ва этик тил бирликлари йўқ, айни бир тил бирлигининг эмик ва этик ҳолати ҳақидагина гапириш мумкин.

Шуни алоҳида таъкиллаш лозимки, мавҳум моҳият деб қаралувчи инвариант тушунчаси ортиқча: вариант борми, демак, инвариант ҳам бор деган мавҳум фикрлаш маҳсули холос.

Асли тил бирлиги сифатида фонема бир кўринишли бўлиши ҳам мумкин, лекин амалда фонема кўп вариантли бўлади, шу вариантлардан бири дастлабги, бош вариант сифатида, қолганлари эса иккиламчи вариант сифатида қаралади, ҳар икки тур вариантлар биргаликда фонемани гавдалантиради. Демак, тил хотирасида фонема одатда вариантлар мажмуи сифатида рамзий ифодага эга, булардан ташқари қандайдир мавҳум инвариант деган рамз йўқ. Шунга кўра фонема деганда унинг аллофонлари тушунилади, аллофонлар тил хотирасида рамз сифатида мавжуд бўлади; ана шу рамзлар асосида юзага келадиган талаффуз бирлиги фон деб юритилади, Демак, аллофон тил бирлигининг лисоний ҳолатига тенг бўлса, фон нутқий ҳолатига тенг бўлади; аллофон ва фон бошқа-бошқа бирлик эмас, балки айна бир бирликнинг икки ҳолати ҳолос; инвариант – тил қурилишига, тил қурилишининг бошқичларига, тил бирликларига нисбатан фикция, мавҳум фикрлаш маҳсули.

Мақолада нисбий-материал бирликлар яна бир марта махсус таъкидланиб, булар тузиш намуналари, моделлар сифатида мавжуд бўлиши, шундай моделлар асосида сўз, бирикма, гап тузилиши айтилади. Кўринадики, сўз тузилувчи бирлик деб қаралади; лекин, афсуски, мақоланинг бошланғич қисмида сўз, ҳатто гап ҳам, материал бирликлар қаторига ноўрин киритиб кўйилган; асли материал бирлик сифатида сўзни эмас, лексемани келтириш лозим эди.

Тилшуносликнинг айрим оқимларида тил бирлигининг таркибини ички, кичик қисмларга ажратиш, фонеманинг белгиларини фонеманинг қисми сифатида талқин этиш мавжудлиги айтилади; афсуски, бу масалага автор ўз муносабатини очиқ билдирмайди. Фонеманинг артикуляцион-акустик белгисини фонеманинг қисми сифатида талқин этиш ўзини оқламайди.

Мақоланинг шу ерида бошқа бир ҳодиса – тил бирлигининг мазмун жиҳатини маъно узвларига парчалаб ўрганиш – компонент таҳлил усули ҳам эслатиб ўтилади. Тил бирлигининг мазмун жиҳатини маъно узвларига парчалаб ўрганиш тилшунослик эришган энг мақбул таҳлил усулларидан бири экани фанда узил-кесил тан олинди.

Тил бирликлари нутқ занжирида турлича бирлашиб нутқ бирликларини ҳосил этиши, лекин фонема ва морфема нутқ бирлиги бўла олмаслиги, сўз эса тил бирлиги ҳам, нутқ бирлиги ҳам бўла олиши, бирикма ва гап нутқ бирликлари бўлиши (чунки улар нутқда ҳосил қилиниши) айтилади. Бу ердаги баён тил бирликларига лисоний бирлик ва нутқий бирлик сифатида баҳо беришдан орқага чекинишни, ҳодисаларни фақат тил бирлиги ёки нутқ бирлиги деб баҳолашга қайтишни акс эттиради.

Хуллас, тил бирликларига турли вақтларда турли тилшунослар билдирган ҳар хил нуктаи назарлар ҳолисона бирма-бир баён қилинган бу салмоқли мақоланинг ўзига яраша ютуқлари бор, шунингдек у айрим камчиликлардан ҳам холи эмас.

6. Ўзбек тилида ёзилган асарларда тил бирликларини баён қилиш камдан-кам учрайди. Тил ва нутқ зидланиши асосида тил бирликларини ва нутқ бирликларини гуруҳлаш ва уларни бирма-бир изоҳлаш Ҳамид Нейматов билан Одил Бозоровлар ёзган “Тил ва нутқ” номли рисолада ўз аксини топди.¹ Бу асарда “коррелят нисбий мустақил бирликлар” изоҳи билан тил бирликлари ва нутқ бирликлари қуйидагича тартибланган:

Тил бирликлари	Нутқ бирликлари
фонема	товуш, фон (харф)
морфема	бўғин
лексема	аффикс (қўшимча), морф
конструкция (модель)	сўз (лекс)
	сўз форма; сўз бирикмаси; гап; микротекст; макротекст

Жадвалда фонема тил бирлиги (мавҳум бирлик) деб, товуш эса унинг конкрет корреляти сифатида нутқ бирлиги деб кўрсатилган. Аслида фонемага конкрет коррелят деб авторлар тилга олган фонни айтиш тўғри: фонеманинг нутқда намоён бўлувчи ҳолатига фон дейилади. Фон ёнида қавсларга олиб “харф”нинг кўрсатилиши ноўрин: харфни ҳеч ким нутқ бирлиги деб қарамайди, харф нутқ бирлиги бўлмаш фонни ёзувда ифодалаш воситаси ҳолос.

Нутқ бирликлари қаторида саналган бўғинга тил бирликлари қаторида коррелят йўқ, демак, бўғинни бу жадвалга киритиш ўринли бўлмаган. Авторлар фонетик бирликларни қамраб олишни мақсад қилган бўлса, масалан, ургуни ҳам таъкидлаш лозим эди. Бунга ургунинг носегмент бирлик экани монелик қилган деб ўйласак, масалан, бошқа носегмент бирликлар (бирикма, гап) таъкидланган. Хуллас, бўғин фонетик бирлик эканига шубҳа йўқ, лекин моҳиятига кўра уни нутқ бирликлари қаторига китриб бўлмайди.

Фонемани тил бирликлари қаторига киритиш асосан тўғри, лекин товушни фонеманинг нутқий корреляти деб кўрсатиш маъқул эмас. Фонемага ҳос деб саналган “унлилик, торлик, лабганмаганлик”, “ундошлилик, шовқинлилик, жаранглилик, портовчилик, лабда ҳосил бўлишлик” каби белгилар тил товушига ҳос, талаффуз хусусияти ҳам фонемага эмас, тил товушига ҳос.² Демак, бирламчи тил бирлиги деб асли тил товушларининг кўрсатилиши тўғри, фонема эса тил товушига (артикуляцияон-акустик тавсифдан ташқари) вазифа жиҳатидан (функционал жиҳатдан) ёндашувни акс эттиради. Тил бирликларини ўзаро фарқлаб берувчи тил товушларига (товуш типига) фонема дейилади. Демак, “тил товуши” – кенг тушунча, “фонема” – “тил товуши”га нисбатан тор тушунча; шунга кўра товушни фонеманинг корреляти деб баҳолаш тўғри эмас. Хуллас, тил товушдан бошланади; фонемадан эмас; тил товуши бошқа тил ҳодисалари

¹ Нейматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. “Ўқитувчи”. -Тошкент: 1993.

² Нейматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ, 12, 8.

учун моддий асос бўлиб хизмат қилади. Тил товуши тил бирликларининг ифода жиҳати вазифасини бажаришига кўра фонемага тенг бўлади. Тил товуши, А.И.Смирницкий таъкидлашича, том маънодаги тил бирлиги эмас, чунки у фақат ифода жиҳатига тенг; фонема ҳам фақат ифода жиҳатига тенг; лекин тил товуши – бирламчи, фонема унга нисбатан иккиламчи ҳодиса.

Жадвал асосида морфемага коррелят деб фақат морфнигина тан олиш мумкин; аффикс (кўшимча) эса морфеманинг турларидан бири. Демак, бу ерда ҳам тил бирлиги – нутқ бирлиги муносабати нотўғри кўрсатилган.

Жадвалдаги “лексема”га “лекс” коррелят. Лекс нимагадир кавсларга олиб ёзилибди, натижада “лекс” гўё “сўз”нинг бошқача номи деб тушунтириш воқе бўлган. “Сўз”ни “лексема”нинг корреляти дейиш тўғри эмас: лексема билан сўз бу ерда ишлатилган маъносидан ўзаро қисм билан бутун муносабатини акс эттиради. Демак, лексеманинг нутқий корреляти деб лекснинг ўзини таъкидлаш тўғри.

Навбатдаги тил бирлиги “конструкция (модель)” деб номланган ва унинг нутқий корреляти деб сўзформа, сўз бирикмаси, гап, микро-текст, макротекст саналган.

Микротекст, макротекст гапларнинг турлича бирлашмасидан иборат, демак, булар гапдан фарқли ҳодисалар эмас, шунга кўра уларни тил бирликларининг нутқий коррелятлари қаторида таъкидлашга ўрин йўқ.

Сўзформа, сўз бирикмаси, гап нутқ бирликлари деб тўғри саналган, лекин буларнинг тил бирликлари коррелятини “конструкция (модель)” дейиш етарли эмас. Чунки, масалан, сўзформа модели сўз бирикмаси моделидан кескин фарқ қилади. Демак, тил бирлиги сифатида сўзформа моделини, бирикма моделини, гап моделини алоҳида-алоҳида таъкидлаш лозим ва бошқалар.

ТИЛ БИРЛИКЛАРИНИНГ ТАВСИФИ

I. Тил мураккаб қурилишли ижтимоий ҳодиса бўлиб, кишиларга фикрлаш, фикрлашув қуроли сифатида хизмат қилади. Дастлаб тилнинг икки ҳолати фарқланади: лисон ва нутқ.

Лисон – тилнинг киши миясидаги тил хотираси марказида мавжуд бирликлардан ва улардан фойдаланиш қоидаларидан иборат бойлик. **Нутқ** эса ана шу бойликдан фойдаланиш жараёни ва шундай жараённинг ҳосиласи. Лисон киши миясида мавжуд мавҳум ҳодиса бўлиб, уни ақл билан идрок қиламиз; нутқ эса ана шу мавҳум ҳодисадан фойдаланиш жараёнида юзага келадиган моддий ҳодиса бўлиб, уни талаффуз бирликлари сифатида эшитамиз.

Лисонга мансуб, яъни тил хотирасида мавжуд ҳодисаларга лисоний бирликлар дейилади; лисоний бирликнинг нутқда моддий шакл олган ҳолатига нутқий бирлик дейилади. Демак, ҳар бир кишининг

миёсида лисоний бирликларнинг рамзларидан ва улардан фойдаланиш қоидаларидан иборат бойлик бор, ҳар бир киши эҳтиёжга қараб бу бойликдан фойдаланиб нутқ ҳосил қилади.

II. Инсон тили асосини товуш ташкил қилади: тилда бор ҳодисалар товушларда реаллашади. Товуш тил бирлиги сифатида бошқа тил бирликлари учун қурилиш бирлиги бўлиб хизмат қилади. Шунга кўра тил товуши тил бирликларининг бирламчи ифода жиҳати дейилади.

Тил товуши лисоний бирлик сифатида миёдаги тил хотираси марказида маълум бир рамз сифатида акс этади. Ана шу рамзда тил товушига хос белги-хусусиятлар ҳақида ахборот бўлади. Масалан, у товуши ҳақида “овоздан иборат”, “оғиз бўшлиғи тор ҳолатда”, “товуш ҳосил бўлиш оралиғи тил сатҳининг орқа қисмида”, “лаблар актив қатнашади” каби ахборот бор. Инсон фаолиятини, шу жумладан тил фаолиятини ҳам бошқарувчи миё марказидан у товушини айтиш ҳақида “кўрсатма” (импульс) берилса, шу товушнинг рамзида мужассамлашган ахборотга биноан товуш ҳосил қилиш аъзолари ҳаракатга келиб, кўрсатмага биноан маълум ҳолат эгаллайди ва ўп-кадан чиқаётган ҳаво маълум нутқ товуши сифатида, нутқий бирлик сифатида намоён бўлади.

Тил хотирасида шу тилдаги барча тил товушларининг рамзи бўлади, бу рамзлар шу тилдаги товушларнинг артикуляцион базасини (нутқ аъзоларини товуш ҳосил қилишга жалб этиш кўникмалари йиғиндисини) ташкил қилади. Бошқа тилга мансуб тил бирлиги сифатида учрайдиган бегона товушнинг нотўғри талаффуз қилиниши бундай товуш учун тил хотираси марказида махсус рамзнинг йўқлиги билан изоҳланади; бундай товуш учун тил хотирасида рамз пайдо бўлса, шундан кейингина бу товушни тўғри талаффуз қилишга эришилади. Масалан, ўзбек тилига туркий тил сифатида сирғалувчи ж товуши хос бўлмаган, эроний тил эгалари билан узоқ муддат бирга яшаш, донмий мулоқотда бўлиш натижасида бу товуш **аждар**, **мужда**, **ғижда** каби тил бирликлари таркибида ўзбек тилига қабул қилинган, натижада бу товуш учун тил хотираси марказида алоҳида рамз пайдо бўлган.

Товуш рамзлари тил хотирасида ўзича эмас, балки тил бирликларига биркитилган ҳолда мавжуд бўлади. Тил бирлиги икки жиҳатнинг: ифода жиҳатининг (план выражения) ва мазмун жиҳатининг (план содержания) бир бутунлигидан иборат. Тил товуши ана шундай тил бирлигининг ифода жиҳати бўлиб хизмат қилади. Масалан, ўзбек тилидаги қўл- тил бирлигининг ифода жиҳати бўлиб қ, ў, л тил товушларининг шундай тартибда жойлашган тизими хизмат қилади.

Ифода жиҳатининг ўзи ҳали тил бирлиги эмас, у тил бирлигининг фақат бир жиҳати. Юқорида айтилганидек, тил бирлиги бўлиш учун маълум ифода жиҳатига маълум бир мазмун жиҳати биркитилиши ва бу биркитилиш тил хотирасида акс этиши лозим. Юқорида келти-

рилган қ, ў, л (қўл) товушлари тизмасига “тавданинг елкадан ажралиб, бармоқ учигача давом этадиган қисми” мазмуни биркитилганидан кейингина қўл- товушлари тизмаси тил бирлигига айланади.

Демак, тил товуши тил birlikларининг фақат ифода жиҳати бўлиб хизмат қилади, унга мазмун жиҳати хос эмас; шу туфайли тил товуши тилнинг бир жиҳатли birlikи, тил birlikининг қурилиш ашёси дейилади.

Тил товушига уч хил: артикуляцияси, акустикаси ва вазифасига кўра баҳо берилади. Товушнинг акустик хусусиятлари артикуляцион хусусиятларига боғлиқ, шунга кўра буларни бирлаштириб, артикуляцион-акустик хусусиятлар ҳақида гапирилади. Бундай хусусиятлар физик-физиологик хусусиятлар деб ҳам юритилади. Тил товушининг артикуляцион-акустик хусусиятлари ҳақидаги ахборот миянинг тил хотираси марказида акс этган рамзларда мавжуд бўлади.

III. Тил товушларига вазифасига кўра баҳо бериш билан фонема назарияси юзага келди. Фонема ҳам тил товуши, лекин ҳар қандай товуш фонемага тенг бўлавермайди. Тил товушлари тизими шу тилдаги фонемалар тузумидан кўп бўлади дейилади: ҳар бир тил товуши ўз белги-хусусиятларини қисман ўзгартириб, бир неча кўринишда намоён бўлиши мумкин. Масалан, уйқу- birlikи охиридаги унли анъанага биноан у ҳарфи билан ёзилади, амалиётда эса бу ерда ў товушидан кўра и товушини айтиш кўп учрайди. Демак, уйқу- birlikи охиридаги у товуши и товуши тарзида ҳам талаффуз қилинади. Бу ерда икки хил товуш талаффуз қилинишига қарамай тил birlikи айнан сақланади, бошқа тил birlikи бўлиб қолмайди. Кўринадики, бу тил birlikининг тил хотирасидаги рамзи таркибида унинг охиридаги унли икки хил: у ва и товушлари тарзида талаффуз қилиниши ҳақида ахборот бор.

Ўзбек тилида у товуши ва и товуши айрим-айрим birlikка, тил birlikларининг ифода жиҳати бўлиб хизмат қилувчи айрим-айрим фонемага тенг (**бур-**, **бир-** birlikларида бўлгани каби); шу билан бирга уйқу-, уйқи- birlikида бу икки товуш айна бир фонеманинг икки кўриниши сифатида намоён бўлаётгани ҳам шубҳасиз.

Бир фонеманинг кўринишлари сифатида намоён бўлувчи бундай икки ва ундан ортиқ товуш шу фонеманинг аллофонемалари дейилади (Адабиётларда аллофон термини ишлатилади). Тил хотирасидаги рамзда фонеманинг қандай аллофонемага эгаллиги ҳақида ҳам ахборот бўлади.

Агар фонема аллофонемаларга эга бўлмаса, нутқда фонеманинг ўзи, агар фонема аллофонемаларга эга бўлса, шу аллофонемалардан бири реаллашади. Фонеманинг нутқда реаллашган ҳолати фон деб юритилади. Фонема, унинг аллофонемалари лисоний birlik, фон эса нутқий birlik дейилади.

Фонема, тил товуши каби, бир жиҳатли – ифода жиҳатининг ўзигагина тенг бўлиб, тил birlikининг ифода жиҳати учун қурилиш

ашёси бўлиб хизмат қилади. Демак, фонема – тил бирлигининг ифода жиҳати бўлиб келувчи ва шу вазифаси билан тил бирликларини ўзаро фарқлашга хизмат қилувчи тил товуши ёки тил товушлари занжири.

Масалан, ҳозирги ўзбек тилида д товуши билан ифодаланадиган фонема (дала- бирлигидаги каби) ва т товуши билан ифодаланадиган фонема (тун- бирлигидаги каби) мавжуд. Шу билан бирга т товуши д товушининг позицион кўриниши сифатида намоён бўлиши ҳам мавжуд: обод – обот (лекин ободончилик) каби. Бу мисолда д фонемасининг аллофонемалари деб д ва т товушларини кўрсатиш керак. Демак, д фонемасининг маълум позицияда (бу ерда – тил бирлигининг охирида) жаранглилик хусусиятини йўқотиб, жарангсиз т товуши билан ифодаланиши мумкинлиги ҳақидаги ахборот д фонемасининг тил хотирасидаги рамзида бор.

Асли фонема назарияси тил товушлари доим ўз айнанлигини сақламаслиги, турли-туман ўзгаришларга учраши, лекин ҳар қандай товуш ўзгариши тил бирлигининг ўзгаришига олиб келавермаслигини таъкидлаш учун яратилди.

IV. Тил товуши ва фонемани алоҳида-алоҳида бирликлар деб қараш тўғрими ёки буларни айти бир бирлик деб қараш керакми?

Адабиётларда дастлаб товуш, нутқ товуши таъкидланиб, шунинг ёнида “ёки фонема”, “аниқроғи-фонема” каби кўшимча изоҳлар берилган бўлса, кейинчалик тил бирликлари қаторида фақат фонема кўрсатилиб, тил товуши бу қатордан тушириб қолдириладиган бўлди.

Тўғри, тил товуши ҳам, фонема ҳам бир томонлама бирлик: тил бирликларининг ифода жиҳати бўлиб хизмат қилади. Бундай вазифа фонемага олиб берилганига қарамай, тил товуши тил қурилишининг бирламчи бирлиги экани йўққа чикмайди. Бундан ташқари, тил товуши асосида воқе бўладиган бўғинни ҳисобга олсак, тил товушини алоҳида тил бирлиги деб қараш асосли экани кўринади (Суперсегмент деб баҳоланадиган урғу ҳодисаси ҳам тил товуши асосида воқе бўлади).

Тил товуши ва фонема ўзаро яна бир жиҳати билан фарқланади: тил товуши доим сегмент бирлик сифатида намоён бўлса, фонема айрим ҳолларда ноль кўрсаткичли бўлиши мумкин. Масалан, сингил- бирлигининг ифода жиҳати беш фонемадан иборат; худди шу бирликка эгалик кўшимчаси қўшилса, иккинчи бўғиндаги и товуши талаффуз қилинмайди; шундай ҳолатларда фонема йўқолмайди, балки ноль кўрсаткичли ҳолатга ўтади дейилади; бундай бирликнинг фонемалар таркиби с-и-нг-ё-л шаклида ёзиб кўрсатилади; шунга кўра бу ерда и фонемасининг ноль кўрсаткичли аллофонемаси ҳақида гапирилади.

Хуллас, тил бирликларининг қурилиш ашёси сифатида тил товушлари мавжуд, уларни тил бирликларининг қурилиш бирликлари

сифатида ажратиш керак; тил товуши лисоний бирлик сифатида тил хотирасидаги рамзларга тенг, нутқий бирлик сифатида эса аниқ бир товушга (талаффуз бирлигига) тенг. Фонема эса тил товушларидан тил бирликларига ифода жиҳати бўлиб келиши орқали уларни бир-бирдан фарқловчи тил бирлиги сифатида ажратилади.

V. Бирламчи тил бирликлари умумлаштириб морфема термини билан номланар эди, кейинчалик морфема терминини грамматик маъно ифодаловчи бирликнинг номи сифатида ишлатиб, лексик бирликни лексема деб номлашга ўтилди. Бу икки тил бирлигидан лексема асосий, етакчи, морфема эса ёрдамчи.

Тил бирлиги сифатида лексема ифода ва мазмун жиҳатларининг бир бутунлигидан иборат. Туб деб қаралувчи лексемаларда уларнинг ифода жиҳати бўлиб фонемалар хизмат қилади.

Лексеманинг мазмун жиҳатида икки ҳодиса фарқланади: маълум бир воқеликни номлаши (номинатив вазифа бажариши) ва маълум бир маънони англатиши (сингификатив вазифа бажариши). Масалан, юқорида келтирилган қўл- мисоли туб лексема бўлиб, унинг ифода жиҳати вазифасини қ, ў, л фонемаларининг шундай тартибдаги тизими бажаради; бу фонемалар тизимига киши танасидаги маълум бир қисмнинг номи бўлиш ва маълум маънони англатиш бирктирилган.

Лексема тил бирлиги сифатида фонемаларни кетма-кет қўшиб ҳосил қилинмайди, фонемалар бирлашмаси ўзича мазмун жиҳатига эга бўлмайди, ифода жиҳатилигича қолади. Ана шу ифода жиҳатига маълум мазмун жиҳатини бирктириш натижасида туб лексема юзага келади. Демак, фонема билан туб лексема орасида иерархик муносабат, ташкил қилувчилик муносабати йўқ, лексема тил бирлиги сифатида фонемалар тизимига маълум бир мазмунни бирктириш билан юзага келади.

Тил хотирасида ҳар бир лексеманинг тил бирлиги сифатида ўз рамзи бўлади, ана шу рамз асосида лексема нутқда талаффуз бирлиги сифатида намоён бўлади. Шунга кўра бу тил бирлиги лисоний бирлик ҳолатида лексема деб, нутқий бирлик ҳолатида эса лекс деб юритилади.

Тил бирлиги сифатида лексеманинг ифода жиҳати бир неча кўринишда намоён бўлиши мумкин. Юқорида келтирилган уйқу- уйқи-, обод- – обот-, сингил- – сингл- мисолларида у - и, д - т, и – ø аллофонемалари асли ушбу лексемалар таркибида воқе бўлади, демак, аллофонемалар шу тилдаги товуш ўзгаришлари қоидаларига биноан маълум лексемаларга боғлиқ ҳолда юзага келади.

Лексема туб бўлсагина, унинг ифода жиҳати бўлиб фонема хизмат қилади. Агар лексема ҳосилла бирлик бўлса, ифода жиҳати сифатида уни таркиб топтирувчи тил бирликлари хизмат қилади. Ана шу таркиб топтирувчилар туб бўлса, уларнинг ифода жиҳати бўлиб фонема хизмат қилади. Масалан, қўлла- лексемаси ҳосилла

(ясама) бирлик бўлиб, қўл- ва -ла тил бирликларидан таркиб топган, бу бирликларнинг ифода жиҳати бўлиб фонемалар хизмат қилган.

Лексеманинг мазмун жиҳати анча мураккаб бўлиб, унинг асосини лексик маъно ташкил қилади. Лексик маънонинг узларига идеографик семалар дейилади. Лексик маънонинг таркибида туркумлик семаси ҳам қатнашади. Лексик маънони қуршаб турувчи бетараф, ижобий ёки салбий баҳо семаси ҳам мавжуд бўлади ва бошқалар. Агар лексема бир лексик маъноли бўлса, юқорида таъкидланган мураккаб мазмун жиҳати лексемага хос бўлади, агар лексема кўп маъноли бўлса, унинг ҳар бир лексик маъносига хос бўлади. Ана шундай мазмун жиҳатига эга ҳар бир лексик маънони ўзича мустақил тил бирлиги деб қараш, семема термини билан асли шундай тил бирлигини номлаш тўғри. Чунки кўп маъноли лексеманинг лексик маънолари, юқорида таъкидланган хусусиятлардан ташқари, лексема ясашда ҳам, услубий биркитилишда ҳам, ҳатто грамматик табиатида ҳам ўзаро фаркланади. Хуллас, лексема бир лексик маъноли бўлса (моносемем бўлса), у битта тил бирлигига тенг; агар кўп маъноли бўлса (полисемем бўлса), ҳар бир лексик маънони (семемани) алоҳида тил бирлигига тенг деб қараш тўғри.

VI. Иккинчи тил бирлиги – морфема. Туб морфемада унинг ифода жиҳати бўлиб фонема хизмат қилади (-ла, -н каби); ҳосила морфемада эса уни таркиб топтирувчи тил бирликлари, одатда икки морфема хизмат қилади (-ла, + -н = -лан каби). Морфеманинг мазмун жиҳати лексеманинг мазмун жиҳатидан соддарок: фақат сигнификатив вазифа бажаради: грам-матик маъно билдиради.

Кўринадики, лексема билан морфемани тенглаштириш, бирлаштириш мумкин эмас. Туб лексема билан туб морфема орасидаги ўхшашлик ҳар иккисидан ифода жиҳати бўлиб фонема хизмат қилишида, ҳар иккисидан маълум бир фонема(лар)га маълум бир мазмунни биркитиш орқали тил бирлиги юзага келишида намоён бўлади. Тил бирлиги учун муҳим жиҳат – мазмун жиҳати нуқтаси назардан лексема билан морфема кескин фарқ қилади. Бу икки бирлик тил қурилишининг бошқа-бошқа босқичларига мансуб эканлиги ҳам уларнинг айрим-айрим бирликлар эканлини тасдиқлайди.

Лексемада бўлганидек, морфеманинг ифода жиҳати бўлиб келувчи фонема ўз айнанлигини доим сақлайвермайди, турли товуш ўзгаришларига учрайди. Морфемаларда бундай товуш ўзгаришлари лексемалардагидан кўра кўп. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида жўналиш келишининг кўрсаткичи бўлиб хизмат қилувчи -га морфемаси таркибидаги г фонемаси ўзидан олдин келган фонема таъсири билан ўзгариб, бошқа товушга (жарангсиз эшига) алмашади: уйга, лекин ишқа (Имло қондасига биноан аслига кўра ишга ёзилади). Фонетик нуқтаси назардан бу ерда жарангсизланишдан иборат ассимиляция воқе бўлади, фонематик нуқтаси назардан фонеманинг

бир (асосий) кўриниши иккиламчи кўринишига алмашаётир. Фонеманинг ана шундай аллофонемалари бу ерда морфема таркибида воқе бўлмоқда. Аниқроғи, бу ерда ҳам аллофонемалар шу тилдаги товуш ўзгаришлари қоидаларига биноан тил бирлигига, бу ерда – морфемага боғлиқ ҳолда юзага келади.

Юқоридагича товуш ўзгаришлари одатда талаффуз қулайлигига эришиш учун юз беради. Буни мана бу мураккаброқ товуш ўзгаришида ҳам кўрамыз: **барг-** лексемасига **-га** морфемасининг кўшилиши табиий, лекин **баргга** ёзамиз-у, **баркка** талаффуз қиламыз. Демак, лексема охиридаги **г** фонемасини ва морфема бошланишидаги **г** фонемасини ёнма-ён ўзича талаффуз қилиш қийин, шунга кўра улар айни бир вақтда **к** товушига алмаштириб талаффуз қилинади, натижада **г** фонемасининг **к** аллофонемаси, **барг-** лексемасининг **барк-** аллолексемаси, **-га** морфемасининг **-ка** алломорфемаси намоён бўлади.

Бу ерда келтирилган **ишга - ишка, баргга - баркка** мисоллари икки тил бирлигидан – лексема билан морфемадан таркиб топган. Шу тур мисоллар асосида лексема билан морфеманинг яна бир фаркли томонини кўрсатиш мумкин. **Ишга (ишка)** мисоли от туркумига мансуб, шунга кўра унинг таркибида сон маъносини ифодаловчи қисм ҳам қатнашади, буни **ишларга** мисоли билан қиёслаш очик кўрсатади: **ишга (ишка)** мисолида “бирлик” маъноси билдирилади-ю, лекин бу мазмун жиҳати биркитиладиган товуш ифода жиҳати йўқ. Ана шундай зидланишда (бу ерда “кўплик” – “бирлик” зидланишида) ифода жиҳати нолга тенг морфема қатнашаётгани таъкидланади. Демак, морфеманинг ифода жиҳати нолга тенг бўлиши мумкин, лексемада эса бундай ҳолат кузатилмайди.

VII. Ишга (ишка), баргга (баркка) каби мисоллар асли лексема билан морфемадан тузиладиган тил бирлигига тенг. Бундай бирликлар сўз термини билан атаб келинди, ҳозир эса булар лексеманинг (кўичлик манбаларда сўзнинг дейилади) маълум грамматик шаклга кириши деб қаралиб, олдинроқ сўзшакл (словоформа) деб, энг охири лексемашакл (лексемаформа) деб номлана бошлади.

Тил бирлиги деб лексемашаклни тузиш моделига (қолипига) айтилади. Миянинг тил хотира марказида ана шундай моделларнинг рамзи мавжуд ва у лексемашаклнинг лисоний бирлик ҳолатига тенг; ушбу рамзларнинг (моделларнинг) лексема ва морфема билан тўлдирилган ҳолати эса нутқий бирлик дейилади.

Лексеманинг (семеманинг) мазмун жиҳатида, идеографик сема-лардан ташқари, туркумлик семаси ҳам мавжуд бўлишини айтган эдик. Лексемага қандай морфемаларнинг қайси тартибда кўшилиши аввало ана шу туркумлик семасига биноан воқе бўлади.

От туркумига мансуб лексемага (семемага) одатда сон морфемаси ва келиши морфемаси кўшилади, шунга кўра от лексемашаклнинг модели “лексема + сон морфемаси + келиши морфемаси”га тенг.

Масалан, **қўл**- лексемасига **-лар** морфемаси (сонловчи) ва **-да** морфемаси (турловчи) **кўшилиб**, **қўлларда** лексемашакли юзага келади. Заруриятга қараб от лексемага эгалик морфемаси (нисбатловчи) ҳам қўшилади ва бу морфема сон ва келишик морфемалари ораллигида жойлашади: **қўл + лар + им + да** каби. Бу уч тур морфемадан от лексемашакл таркибида эгалик морфемасининг қатнашуви мажбурий эмас, буни моделда куйидагича кавсларга олиб кўрсатиш мумкин: “лексема + сон морфемаси (+ эгалик морфемаси) + келишик морфемаси”.

Ушбу уч тур морфеманинг қатнашуви билан от лексеманинг 60 лексемашакли тузилади; миядаги тил хотираси марказида ана шу 60 лек-семашаклни қандай тузиш ҳақида ахборот бор ва бунга шу тилда гапирувчи ҳар бир киши амал қилади. Масалан, **қўлларимда** ўрнига **қўлдаларим** ёки **қўлимларда** каби тузиш мумкин эмас.

Бувиларимдан - бувимлардан каби мисоллар айни моҳиятга эга морфеманинг ўзгача тартибда жойлашуви эмас: биринчи лексемашаклда **-лар** морфемаси билан сон маъноси (“бир неча”) ифодаланаётир, иккинчи лексемашаклда эса сон маъноси (“бирлик”) ноль кўрсаткичли (ифода жиҳати ноль) морфема билан ифодаланаётир: $\emptyset =$ бирлик; иккинчи лексемашакл таркибида, сон морфемаси, эгалик морфемаси, келишик морфемасидан ташқари, “хурмат” маъносини ифодаловчи **-лар** морфемаси ҳам қатнашаётир. Биринчи лексемашакл таркибидаги **-лар** билан иккинчи лексемашакл таркибидаги **-лар** айни бир морфема эмас: булар ҳозирги ўзбек тилида омоним морфемаларга тенг. Бу мисолларда от лексемашаклга хос асосий модель ўзгаргани йўқ, фақат бу модель таркибига яна бир морфема қўшилди. Натижада бундай лексемашаклнинг бирлик сон морфемаси қатнашадиган кўринишлари яна 30тага ортади ($60+30=90$ та бўлади). Аксинча, **-даги** морфемаси қатнашадиган от лексемашакллар фақат 17 моделда намоён бўлади (келишиклар бўйича ўзгариш йўқолади). Худди шундай ҳолат **-ники** морфемаси қатнашганида ҳам воқе бўлади.

Демак, “хурмат” маъносини ифодаловчи **-лар** морфемасининг қатнашуви от лексемашакл моделларининг кўпайишига олиб келади, **-даги**, **-ники** морфемаларининг қатнашуви бундай моделлар миқдорини кескин чеклаб қўяди.

Миядаги тил хотираси марказида рамзлар сифатида лексема, морфема ва шулардан фойдаланиш қоидалари (моделлар) мавжуд. Бундай моделлар нутқ ҳосил қилиш жараёнида лексема ва морфема билан тўлдирилади. Шунга кўра лексемашакллар суперсегмент бирлик дейилади, нутқий бирлик ҳолатида сегмент бирликка айланади.

Лексемашакл юзага келиши учун лексема ўзи мансуб туркум нуқтайи назаридан маълум бир синтактик бўлак вазифасида кела олиш даражасида грамматик шаклланган бўлиши лозим. Масалан, **бувимни**, **бувимдаги** каби бирликлар лексемашаклга тенг, чунки

улар синтактик бўлак вазифа-сида келиш даражасида грамматик шаклланган: биринчи лексемашакл тўлдирувчи бўлиб, иккинчи лексемашакл эса сифатловчи бўлиб келади.

Лексема ва морфема билан лексемашаклнинг ўзаро муносабати том маънода иерархияга тенг: лексема ва морфема лексемашакл учун қурилиш ашёси бўлиб хизмат қилади, лексемашакл лексема билан морфеманинг бирлашуви натижасида юзага келади. Шунга кўра лексемашакл тузма тил бирлиги деб юритилади, Лексемашаклдан йирик бирлик ҳам мавжуд бўлгани сабабли лексемашакл бирламчи тузма тил бирлиги дейилади.

Лексемашаклдан ташқари, лексеманинг ўзи ҳам (айрим морфемалар ҳам) тузма бўлиши мумкин. Лексеманинг тузма эканлиги унинг ички таркибига хос; бундай лексема қандай қисмлардан таркиб топганидан қатъий назар, бир бутун ҳолда лексемага тенг бўлади, лексемашакл моделининг лексема қисмини тўлдиришга хизмат қилади.

Масалан, ҳозирги ўзбек тилида қўл- туб лексемасидан ташқари, шу лексемадан ҳосил қилинган қўлла-, қўлбола-, қўл-оёқ-, қўл-қўл- лексемалари ҳам мавжуд; булардан қўлла- ясама лексема, қўлбола- қўшма лексема, қўл-оёқ- жуфт лексема, қўл-қўл- эса такрор лексема дейилади. Булар сегмент тил бирликлари бўлиб, лексемага тенг. Лексемашакл – бирламчи тузма суперсегмент бирлик. Тузма лексемаларни лексемашаклдан фарқлаб номлаш мақсадида ҳосила лексемалар деб атадик. Қўлла- каби лексемалар лексемага морфема қўшиб ясалади; қўл-оёқ каби жуфт лексемалар икки лексемашаклни қўшиб тузилади ва яхлитлигича лексемага тенг бўлади; қўл-қўл каби такрор лексемалар айна бир лексемашаклни такрорлаб тузилади ва яхлитлигича лексемага тенг бўлади; қўшма лексема эса бирикмашакл ва гапшакл моделлари асосида юзага келади.

Кўринадикки, ясама лексема учун қурилиш ашёси бўлиб лексема билан морфема хизмат қилса, жуфт, такрор лексема учун лексемашакллар хизмат қилади, қўшма лексема эса асли лексемашакллар билан лексеманинг (айрим ҳолларда лексемашаклларнинг) ўзаро синтактик боғланишидан ўсиб чиққан бўлади.

Демак, тил бирлиги сифатида ҳосила лексемалар ўта мураккаб ҳодиса бўлиб, бу ерда лексема яшаш ҳам, лексема тузиш ҳам, лексемага айланиш ҳам мавжуд. Бу ҳар хилликдан қатъий назар, натижа бир: луғат бойлигига янги лексик бирлик – лексема қўшилади. Бу ҳодиса тузма бирликлардан бири - лексемашаклдан ўз моҳиятига кўра кескин фарқ қилади.

VIII. Лексемашаклдан йирик тузма тил бирлигига бирикмашакл дейилади. Бирикмашакл – суперсегмент бирлик. Миянинг тил хотираси марказида бирикмашакл моделларининг рамзи мавжуд; ана шу моделлар лексемашакл ва лексема билан тўлдирилиб, нутқий бирлик ҳолатига ўтади.

Бирикмашакл одатда икки аъзодан иборат бўлади ва бу аъзолар ўзбек тилида тобе **X** ҳоким синтактик алоқасини акс эттиради. Ушбу моделнинг биринчи аъзоси лексемашакл билан, иккинчи аъзоси эса лексема билан ифодаланади: лексемашакл **X** лексема. Лексемашакл билан ифодаланган аъзо синтактик бўлак даражасида грамматик шаклланган бўлади, иккинчи аъзо эса синтактик бўлак даражасида грамматик шаклланмайди; бу аъзонинг таркибида айрим морфема қатнашуви мумкин, лекин синтактик бўлак даражасида грамматик шаклланиш рўй бермайди. Масалан, **қўлини қис-** бирикмаси от лексемашаклнинг феъл лексемага тобеланиши асосида юзага келган. Бу бирикма таркибидаги феъл билан ифодаланган ҳоким аъзонинг (асли бирикманинг бир бутун ҳолда) қандай грамматик шаклга кириши навбатидаги синтактик боғланишда (нутқ ситуациясида) маълум бўлади. Масалан, **қўлини қисдим** каби.

Бирикмашаклнинг моделлари кўпинча тобе аъзога кўра (синтактик бўлак даражасида шаклланган аъзога кўра) тасниф қилинади: сифатловчили бирикмашакл, қаратувчили бирикмашакл, изоҳловчили бирикмашакл, тўлдирувчили бирикмашакл, ҳолли бирикмашакл каби. Бирикмашакл моделлари ҳам шунга кўра сифатловчи **X** сифатланмиш, қаратувчи **X** қаралмиш, изоҳловчи **X** изоҳланмиш, тўлдирувчи **X** тўлдирилмиш, ҳол **X** ҳолланмиш деб номланади. Булар ўз навбатида бирикмашакл аъзоларининг қайси туркум лексемашакли ва лексемаси билан ифодаланишига қараб турларга бўлинади. Таснифлаш тобе аъзо бўлиб келган лексемашаклнинг грамматик қисми қайси морфема(лар) билан ифодаланганини таъкидлашгача давом этади. Моделнинг охири, аниқ бир лексемашакл ва лексема билан тўлдирилган ҳолати нутқий бирлик (талаффуз бирлиги) сифатида намоён бўлади.

Бирикмашаклнинг ҳар икки аъзоси якка бирлик билан ифодаланишидан ташқари, бу аъзолардан ҳар бири (айниқса тобе аъзо) кўпинча икки ва ундан ортиқ бирлик билан, аниқроғи – бирикмашакл билан (ҳатто гапшакл билан ҳам) ифодаланиши мумкин. Масалан, **йирик мутахассисларни таклиф қил-** бирикмашаклнинг тобе аъзоси сифатловчи **X** сифатланмиш бирикмашакли билан ифодаланган. Бундай бирикмашакл уч бирликдан иборат бўлса ҳам, икки аъзоли ҳисобланади, биринчи аъзонинг таркиби ўз ичида икки аъзоли деб қаралади. Бошқача қилиб айтсак, бундай бирикмашакл йиғиқ бирикмашакл дейилади. Ёйиқ бирикмашаклда икки ва ундан ортиқ тобе аъзо ҳоким аъзога тўғридан-тўғри боғланади. Масалан, **йиғилишга йирик мутахассисларни таклиф қил-** бирикмашакли таркибидаги йиғилишга тобе аъзоси ва **йирик мутахассисларни** тобе аъзоси **таклиф қил-** ҳоким аъзосига мустақил ҳолда боғланган, шунга кўра уларнинг ўрнини алмаштириб, **йирик мутахассисларни йиғилишга таклиф қил-** тарзида тузиш мумкин.

Бирикмашаклнинг сифатловчи **X** сифатланмиш, қаратувчи **X** қаралмиш, изоҳловчи **X** изоҳланмиш каби турлари гапшакл тарки-

бига бир бутун ҳолда киритилади, булар таркибидаги тобе аъзо бирикмашакл таркибида ички бўлак мавқеига эга; бирикмашакл таркибидан чиқиб, гапшакл таркибига ўта олмайди. Шунга кўра сифатловчи, қаратувчи, изоҳловчи каби бўлақлар бирикманинг бўлаги дейилади.

Тўлдирувчи X тўлдирилмиш, ҳол X ҳолланмиш бирикмашакллари таркибидаги тобе аъзо ҳам асли бирикмашакл таркибига мансуб бўлак, лекин бундай тур бирикмашакл гапшакл таркибига кирганидан кейин унинг тобе бўлаги мустақиллик кашф этиб, бирикмашаклнинг бўлаги ҳолатидан гапшаклнинг бўлаги ҳолатига ўтиши мумкин. Масалан, юқорида келтирилган ёйиқ бирикмашаклни куйидагича гапшаклга айлантириш мумкин: **Йиғилишга йирик мутахассисларни таклиф қилдик**. Бу ерда бирикмашаклнинг феъл билан ифодаланган ҳоким аъзосига замон, шахс-сон морфемалари кўшилиб, кесимга айлантирилди, натижада ёйиқ бирикмашакл гапшаклга айланди. Бу гапшакл таркибида қатнашаётган тўлдирувчилар бирикмашакл бўлаги мавқеидан гапшакл бўлаги мавқеига эга бўлди; лекин воситасиз тўлдирувчи таркибидаги сифатловчи ички бўлак, бирикмашаклнинг бўлаги ҳолатида қолди.

Хуллас, гапшакл бўлагидан бирикмашакл бўлагини фарқлаш керак, шундагина синтактик таҳлилни изчил амалга оширишга эришилади.

IX. Энг муҳим тил бирлиги деб гап (аникроғи - гапшакл) таъкидланади, чунки тилнинг асосий вазифаси – фикр билдиришга гапшакл билан эришилади. Гапшакл ҳам суперсегмент бирлик. Миянинг тил хотираси марказида гапшаклнинг моделлари рамз сифатида мавжуд, ана шу моделлар лексемашакллар билан тўлдирилиб, нуткий бирлик ҳолатига ўтади. Демак, бу ерда иерархик муносабат лексемашакл билан гапшакл орасида мавжуд.

Гапшакл асосан икки аъзодан иборат бўлади ва бу аъзолар ҳоким X тобе синтактик алоқасини акс эттиради. Ушбу моделнинг ҳар икки аъзоси лексемашакл билан ифодаланади: лексемашакл X лексемашакл. Бу аъзолар гап бўлаги мавқеига эга бўлиб, эга, кесим деб номланган. Ўзбек тилида эга бўлак вазифасидаги лексемашакл бош келишиқда бўлади. Кесим бўлакка эга бўлак билан боғлиқ ҳолда шахс-сон кўрсаткичи (тусловчи) кўшилади. Мавжудлик, майл/замон кўрсаткичлари эса объектив воқеликка кўра кўшилади. Масалан, Сен гапирмадинг мисолида эга бўлак II шахс бирлик кишилиқ олмоши билан ифодаланган, шунга кўра кесим бўлакка II шахс бирлик маъносини ифодаловчи -нг морфемаси кўшилган; кесим таркибидаги мавжудлик (-ма), замон (-ди) кўрсаткичлари эса объектив воқеликка биноан танлаб кўшилган.

Кўринадики, гап бўлиш учун зарур грамматик кўрсаткичлар кесим бўлак таркибида жой олади, шуни ҳисобга олиб кесим бўлак гапнинг грамматик маркази дейилади.

Кишилиқ олмоши билан ифодаланиши лозим бўлган эга нутқда кўпинча лексемашакл тарзида қатнашмайди, чунки кишилиқ олмоши

ифодалайдиган шахс-сон маъносини кесим таркибидаги шахс-сон кўрсаткичининг ўзи билан ифодалаш етарли деб ҳисобланади. Агар махсус таъкидлаш кўзда тутилмаса, **Мен келдим ўрнига Келдим** дейилади. Лекин эга кишилиқ олмошидан бошқа бирлик билан ифодаланиши лозим бўлса, бундай эга бўлак гап таркибида албатта лексемашакл билан ифодаланади, бундай эгани ташлаб бўлмайди: **Машғулот тугади** каби мисоллар яхлитлигича гапга тенг, унинг тугади қисми эса фақат кесимга тенг; **Келдим** каби мисоллар ҳам аввало феъл лексемашаклга, кесимга тенг, шундан кейингина кесимнинг ўзи билан ифодаланган гапга тенг.

Гапнинг минимал модели икки аъзоли ҳам (бу – асосий ҳолат), бир аъзоли ҳам бўла олади, шуни ҳисобга олиб гапшаклни бирик-машаклдан йирик синтактик бирлик дейиш тўғри бўлмайди.

Таркибида тусловчи қатнашган ҳар бир лексемашаклда гапшаклга айлланиш имконияти бўлади. Масалан, **Устоз. Қанчалар муътабар бу ном мисолидаги устоз** қисми гапга тенг, чунки у **устоз эди, устоз бўлди, устоз бўлади** каби шаклларда намоён бўла олади; демак, **Устоз** – гапга тенг, чунки унинг таркибида ҳозирги замон, III шахс бирлиги маънолари мавжуд; шу билан бирга бундай гапларда интонациясининг хизмати ҳам катта.

Демак, замон, шахс-сон маъноларига эга лексемашакл предикатив интонация билан талаффуз қилинса, бундай лексемашакл гапга тенг бўлади. Лекин шу асосда гап бўлаги деб фақат кесимни тан олиш, бонқа бўлақларни кесимни ёювчи бўлақлар деб, кесимнинг валентликларини рўёбга чиқарувчи бўлақлар деб тушунтириш тўғри эмас.

Масалан, эгани кесимга тобе деб, кесимни ёювчи бўлак деб қараш мантиққа мутлақо зид: белгини предметдан олдин кўйиш, устун кўйиш бўлади (**Арвани от тортади** дейиш ўрнига **Отни арава тортади** дейиш билан баробар!). Кесим таркибига аввал шахс-сон кўрсаткичини кўшиб, кейингина шу шахс-сон кўшимчасига монанд равишда эгани танлаймизми? Ахир олдин фикр предмети танланиб, кейингина унинг белгиси ҳақида гапирилади-ку! Тусловчи морфема эганинг қайси туркум лексемаси билан ифодаланишини кўрсатишга мутлақо кодир эмас.

Хуллас, “Эга – гап таркибидаги мутлақ ҳоким бўлак” жумласидан воз кечиб, эга билан кесим гапшаклнинг лексемашакл X лексемашакл моделида ўзаро боғлиқ гап бўлақлари сифатида қатнашувини, бунда бош келишиқдаги лексемашакл кесим вазифасидаги лексемашаклга нисбатангина эга мавқега молик бўлишини ва кесим вазифасидаги лексемашакл эга вазифасидаги лексемашакл томонидан белгиланадиган шахс-сон кўшимчасини олишини таъкидлаш тўғри.

Тўлдирувчи бўлакнинг мавжуд бўлишини ҳам кесим бўлак белгиламайди: тўлдирувчининг кесим вазифасида келган лексемашакл таркибидаги предикативлик кўрсаткичлари билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Аввало, кесим барча туркум лексемалари билан ифодаланади, тўлдирувчининг қатнашуви эса фақат феъл лексемага боғлиқ; шунда

хам феъл лексема тўлдирувчини бошқара олиши ёки бошқара олмаслиги мумкин, бошқара олса, тўлдирувчининг ҳар хил турини ва турли даражада бошқаради: воситасиз тўлдирувчини бошқариш фақат ўтимли ёки ўтимлилашган феъл лексемага хос. Демак, тўлдирувчи кесимни ёювчи бўлак эмас, балки кесим вазифасида келган феъл лексемага хос объект валентлигини рўёбга чиқарувчи бўлак ва бошқалар.

Хуллас, эгани мутлақ ҳоким дейиш хато дея туриб, кесимни мутлақ ҳоким бўлакка айлантириб, яна янги хато фикрни олға суриш тўғри эмас.

Х. Ниҳоят, ўзига хос белги-хусусиятлари билан ажралиб турувчи яна бир тил бирлиги мавжуд бўлиб, фразеологик бирлик, фразеологизм каби терминлар билан номланган; бу тил бирлигини лексема, морфема терминларига монанд равишда фразема деб номлаш маъкул.

Фраземанинг ифода жиҳати бирикмашаклга, гапшаклга тенг, лекин фарқли. Фразема бирикмашаклнинг (гапшаклнинг) моделига эмас, балки бундай моделнинг тил бирликлари билан тўлдирилган ҳолатига тенг: бевосита нутқий бирлик сифатидаги лексемашакл, лексема қатнашади. Шунга кўра фразема сегмент бирлик ҳисобланади. Масалан, **кўз(и)ни оч-** фраземаси лексемашакл **Х** лексема моделининг **воситасиз тўлдирувчи Х тўлдирилмиш кўринишининг кўз(и)ни лексемашакли ва оч-** лексемаси билан тўлдирилган ҳолатига тенг. Худди шу фраземани синтактик трансформациялаш (қайта куриш) билан юзага келган **кўз(и) очилди** кўриниши лексемашакл **Х** лексемашакл гап моделининг **кўз(и), очилди** лексема-шакллари билан тўлдирилган ҳолатига тенг.

Синтактик бирлик сифатида бирикмашакл, гапшакл конкрет лексемашакл билан, лексема билан нутқ жараёнининг ўзида тўлдирилади. Фраземани юзага келтиришда бирикмашаклнинг, гапшаклнинг нутқ жараёнида лексемашакл билан, лексема билан тўлдирилган ҳолатидан фойдаланилади.

Фраземанинг мазмун жиҳати ҳам ўзига хос тарзда воқе бўлади. Юқорида келтирилган **кўз(и)ни оч-** мисоли оддий, одатдаги бирикма деб қаралса, унинг мазмун жиҳати таркибидаги икки лексема англадиган лексик маъноларнинг арифметик қўшилишидан иборат бўлади: қараш аъзосини очиқ ҳолатга келтириш тушунилади. Бу бирлик шундай маъноси билан фраземага тенг бўлмайди, тўғри маъноли бирикма деб юритилади. Бундай бирикма фраземага тенг бўлиши учун ундан умумлашма кўчма маъно англашилиши лозим (“яхши-ёмонни тушунадиган қил-”). Ана шундай маъно бундай синтактик бирликка яхлитлигича биркитилади, ундан яхлитлигича англашилиди. Шунга кўра бундай бирлик яхлитлигича тил бирлиги деб қаралади. Ифода жиҳатида ҳам, мазмун жиҳатида ҳам ўзига хос белги-хусусиятлари мавжудлигини инobatга олиб фразема тил бирликлари қаторига киритилди.

Сегмент бирлик бўлатуриб, одатда ҳам номинатив, ҳам сигнификатив вазифа бажаришига кўра фразема асли лексема ёнидан жой

олиши, лексема қаторида баҳоланиши лозим. Чунки фразема ҳам, худди лексема каби, луғат бойлигига мансуб: лексемалар луғат бойлигининг лексик қатламини ташкил қилса, фраземалар фразеологик қатламини ташкил қилади. Лекин фраземанинг ўзига хос белги-хусусиятлари уни лексемадан айрим ҳолатда, бошқа барча тил бирликларидан кейин жойлаштиришни тақозо қилади. чунки фраземанинг моҳиятини англаш учун тил қурилишининг бошқа барча бирликлари ҳақида маълумотга эга бўлиш зарур. Умуман, фраземани ўрганиш тил ўрганишнинг энг юқори, мураккаб поғонаси ҳисобланади.

ТИЛ ҚУРИЛИШИНING БОСҚИЧЛАРИ ВА УЛАРНИ ЎРГАНУВЧИ СОҲАЛАР

Юқорида тил бирликларига доир энг зарур масалалар тилга олинди. Ҳар бир тил бирлиги тилшуносликнинг айрим-айрим соҳаларида муфассал ўрганилади ва ўргатилади.

Ҳар бир тил бирлигига монанд равишда тил қурилишининг босқичлари ажратилади. Тил қурилишининг босқичлари ярус, сатҳ терминлари билан номланиб келди. Сатҳ лексемаси “нарсанинг беткай томони, юза” маъносини англатади, демак, бу лексема “ўзаро боғлиқ сатҳлар” тушунчасини англатишга кодир эмас. Шуни ҳисобга олиб сатҳ лексемаси ўрнига босқич лексемасидан фойдаланишни афзал кўрдик. Босқич лексемасини ишлатиш билан “ост-уст жойлашадиган ва бир-бири билан боғлиқ” семаларини англатишга эришилади.

Тил қурилиши ўта мураккаб бўлиб, ўзаро боғлиқ бир қанча босқичлардан иборат. Тил қурилишининг бирор босқичини ажратиш учун унинг ўзига хос тил бирлиги мавжуд бўлиши лозим.

Тилшунослик тарихида дастлаб тилнинг лексикаси (лексик бойлиги) ва грамматикаси (грамматик қурилиши) ажратилган. Кейинчалик грамматикадан фонетика (фонетик қурилиш) ажратилди. Охири грамматиканинг таркибий қисми деб қараладиган морфология (морфологик қурилиш) ва синтаксис (синтактик қурилиш) алоҳида босқичлар деб қараладиган бўлди.

Тил бирликлари тушунчасидан келиб чиқиб, тилнинг фонетик (товуш) қурилиши таркибидан фонематик қурилиши ажратилди. Буларни баъзи олимлар икки айрим тил босқичлари деб тушунтирса, баъзи олимлар яхлит фонетик-фонологик босқич сифатида қарайдилар. Фонетик бирликлар тизими билан фонемалар тузумининг ўзаро тенг келмаслиги асли тилнинг товушлар тизимини ва фонемалар тузумини мустақил босқичлар деб талқин қилиш тўғрироқ эканини кўрсатади.

Тил бирлиги сифатида морфемалар ўзига хос тузумни ташкил этади ва шунга монанд равишда тил қурилишининг морфемалар тизими босқичи ажратилади.

Синтаксис кенг тушунча бўлиб, унинг таркибида қадимдан синтактик бирликлар сифатида бирикма ва гап ажратиб келинган. Ўзига

хос белги-хусусиятлари мавжуд тил бирликлари сифатида бирикма ва гап тил қурилишининг икки алоҳида босқичларини ташкил қилади. Кейинги вақтларда минимал синтактик бирлик сифатида сўзформа (бизнингча лексемашакл) ажратилди; шунга монанд равишда тил қурилишининг лексемашакллар тизими босқичи ҳам ажратилиши лозим.

Тилнинг луғат бойлиги узоқ вақт сўзлардан иборат деган қараш ҳукмрон бўлди. Ҳозир луғат бойлигида сўздан кўра йирик номинатив бирликлар ҳам мавжудлиги тан олинди. Луғат бойлигидаги лексик қатлам бирлигини лексема деб номлаш қабул қилинди. Луғат бойлигидаги иккинчи қатламни фразеологик бирликлар ташкил қилади; бундай тил бирлигини фразема деб номлашни маъқул кўрдик. Демак, луғат бойлиги асосида тил қурилишининг лексемалар тизими босқичи ва фраземалар тизими босқичи ажратилади.

Тил товушлари тизими босқичини ўрганувчи соҳага фонетика дейилади; фонемалар тузumi босқичини ўрганувчи соҳани фонемика, лексемалар тизими босқичини ўрганувчи соҳани лексемика, морфемалар тизими босқичини ўрганувчи соҳани морфемика деб атадик; лексемашакллар тизими босқичини ўрганувчи соҳани лексемашакллар синтаксиси, бирикмашакллар тизими босқичини ўрганувчи соҳани бирикмашакллар синтаксиси деб, гапшакллар тизими босқичини ўрганувчи соҳани гапшакллар синтаксиси, фраземалар тизими босқичини ўрганувчи соҳани эса фраземика деб номладик.

Баъзи адабиётларда тил қурилишининг босқичларидан ташқари, босқичлараро босқични (промежуточный ярус) ажратиш ҳам учрайди. Бундай нуқтайи назар тарафдорлари тилнинг фраземалар тизими тил қурилишининг алоҳида босқичини ташкил этмайди, тил қурилишининг лексемалар тизими босқичи билан бирикмашакллар тизими босқичлари орасидаги босқич (оралиқ босқич) сифатида баҳолайдилар. Агар шундай ёндашишга рози бўлсак, тил қурилишида алоҳида-алоҳида бирикмашакллар босқичини ҳам, гапшакллар босқичини ҳам ажратишдан воз кечиш лозим бўлади. Масалан, таркибида предикативлик кўрсаткичлари мавжуд келдим феъл лексемашакли предикатив интонация билан талаффуз қилинса, гапга тенглашади. Умуман, ҳар қандай лексемашаклни предикатив интонация билан талаффуз қилсак, у гапга тенг бўлади. Шунга қарамай лексемашакллар тизими ёки гапшакллар тизими оралиқ босқич деб қаралмайди. Хуллас, фраземалар тизими асосида тил қурилишининг мустақил босқичини ажратиш тўғри.

Тил қурилишининг фонемалар тизими босқичи билан морфемалар тизими босқичи оралиғида фонеморфемалар (морфофонемалар) босқичини ажратиш учун асос йўқ эканлиги адабиётларда баён қилинган. Фонеморфемалар термини таркибида морфема қисми кенг маъно билан ишлатилиб, морфема билан лексема биргаликда тушунилади. Асли фонема худди шу лексема ва морфеманинг ифода жиҳати бўлиб келиши асосида белгиланади, фонеманинг кўриниш-

Жадвал

Сегмент бирликлар	Тил бирлиги	Лисоний бирлик	Нутқий бирлик	Курилишнинг босқичи	Тилишунослик соҳаси
Тил бирликларининг курулиш бирликлари	Тил товуши	тил товушининг рамзи	тил товушининг таъриф ҳолати	тил товушларининг тизими	фонетика
	Фонема, аллофонема	фонеманинг, аллофонеманинг рамзи	фон	тилнинг фонемалар (аллофонемалар) тузули	фонемика
Ассий (бирламчи) тил бирликлари	Лексема, аллолексема	лексеманинг, аллолексеманинг рамзи	лекс	тилнинг лексемалар (аллолексемалар) бойлиги	лексемика
	Морфема, алломорфема	морфеманинг, алломорфеманинг рамзи	морф	тилнинг морфемалар (алломорфемалар) тизими	морфемика
Суперсег- мент бирликлар	Лексемашакл	лексемашаклнинг рамзи (модела)	лексемашакл моделининг тулдирилган ҳолати	лексемашакллар тизими	лексемашакллар синтаксиси
	Бирикмашакл	Бирикмашаклнинг рамзи (модела)	Бирикмашакл моделининг тулдирилган ҳолати	Бирикмашакллар тизими	Бирикмашакллар синтаксиси
	Гапшакл	гапшаклнинг рамзи (модела)	гапшакл моделининг тулдирилган ҳолати (жумла)	гапшакллар тизими	гапшакллар синтаксиси
Сегмент бирлик	Фразема, аллофразема	фразема, аллофразема рамзи	фраз	тилнинг фраземалар, аллофраземалар бойлиги	фраземика

малар) босқичини ажратиш учун асос йўқ эканлиги адабиётларда баён қилинган. Фономорфемалар термини таркибида морфема қисми кенг маъно билан ишлатилиб, морфема билан лексема биргаликда тушунилади. Асли фонема худди шу лексема ва морфеманинг ифода жиҳати бўлиб келиши асосида белгиланади, фонеманинг кўринишлари – аллофонемалар худди шу лексема ва морфемада намоён бўлади; демак, алоҳида фономорфема, морфофонема оралик босқичини ажратиш учун асос йўқ.

Хуллас, тил ўта мураккаб қурилишли ижтимоий ходиса бўлиб, унинг асосини тил бирликлари ва улардан фойдаланиш қоидалари ташкил қилади; тил бирликлари тизимлари асосида тил қурилишининг ўзаро боғлиқ босқичлари ажратилади; бу босқичларга ҳос бирликлар тизими тилшуносликнинг турли соҳаларида ўрганилади.

Юқорида айтилган фикр-мулоҳазаларнинг асосий қисмини жадвал ёрдамида тартиблаб кўрсатдик.

Асосий адабиёт

Щерба Л.В., Виноградов В.В. Об основных языковых единицах. Қаранг: Грамматика русского языка. I. Изд. АН. М.: 1953, 9-12.

Реформатский А.А. Введение в языковедение. “Просвещение”. М.: 1967, 28-30.

Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. Изд. лит. на иностр. языках. М.: 1956, 12-20.

Кодухов В.И. Введение в языковедение. “Просвещение”. М.: 1979, 105,106.

Кодухов В.И. Единицы языка. Қаранг: Русский язык. Энциклопедия. Изд. “Советская энциклопедия”. М.: 1979, 80.

Солнцев В.М. Единицы языка. Қаранг: Лингвистический энциклопедический словарь. “Советская энциклопедия”. М.: 1990, 149,150.

Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. “Ўқитувчи”. Тошкент. 1993.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Тил. Лисон ва нутқ	3
Тил бирликларининг адабиётлардаги талқини	4
Тил бирликларининг тавсифи	12
Тил қурилишининг босқичлари ва уларни ўрганувчи соҳалар	25
Асосий адабиёт	28